

Kihalt vidék: a vidékiség értelmezései az állami és piaci rezsimek kontextusában¹

Kivonat

A tanulmány a poszt szocialista változásokat, az állam átalakulásait és a marketizációt alapul véve egy erdélyi multi-etnikus (románok, magyarok és románok) közösség esetét mutatja be, akiknek az életét hármass feszültség határozza meg. Megtapasztalták a helyi világ gazdasági dezintegrációját (a falu már nem biztosít elegendő erőforrásokat a mindennapi előteremtéséhez); a szocialista, paternalista állam már rég a múlté, de az utóbbi években az állam mégis a helyi gazdaság egyik legfontosabb szereplője lett a különböző támogatásokon és segélyeken keresztül; a helyiek életét a piaci integráció és dezintegráció határozza meg leginkább. A helyiek részei és részeiként látják magukat egy nagy globális kontextusnak, miközben csak a közvetlen környezetük befolyásolására képesek, az országos vagy globális szint befolyásolására már kevésbé. Ezeken a feszültségeken morális elképzelésekre való hivatkozással és sajátos gazdasági gyakorlatok alkalmazásával igyekeznek túllépni. A termékeik és a munkájuk iránti csökkent kereslet, a föld elértéktelenedése, az állam ambivalens jelenléte, a piac jelentőségének a fokozódása így két következménnyel jár: a helyieknek folyamatosan újra kell alkotniuk a gazdasági gyakorlataikat, és miközben ezt teszik, morális szentenciákat fogalmaznak meg, amelyekkel a sikereket és a kudarokat értelmezik. A tanulmány azt elemzi, hogy a vallási és etnikai közösségekhez való tartozás, a kölcsönösségi hálózatok, a politikai feltételek és a gazdasági körülmények hogyan játszanak össze a népi bölcsesség (metis) formálódásában.

Kulcsszavak: állam, piac, hatalom, ellenállás, önvédelem, metis

Abstract. *Waste Land: Interpretations of Rurality in the Context of State and Market Regimes*

The paper presents on the background of the postsocialist change, transformations of the state and marketisation the case of the villagers from a multiethnic village (Romanians, Hungarians and Roma) in Transylvania whose life and economic practices are characterized by a threefold tension. They experienced the economic disintegration of the local world (the village does not offer enough resources for making a living); the socialist, paternalistic state disappeared, but in recent years has become one of the major economic actors through its different subsidies (e.g. SAPS funds) and social aids; local life is deeply influenced by market integration and disintegration. The villagers are part of and see themselves as part of a global context, while they are able to influence only their close surroundings being unable to exert effects on the national or global levels. They try to surmount these

¹ Az előadás első változata 2014-ben az ASA éves konferenciáján hangzott el. ASA14 Decennial: Anthropology and Enlightenment, Edinburgh, 2014. június 19–22. Panel címe: Linking the Moral and the Political Economy in the European Periphery, az előadás eredeti címe: *Local Worlds, State Subsidies and External Resources: Moral Expectations and Economic Practices in a Transylvanian Village*. Köszönöm a panel résztvevőinek a kérdéseket, megjegyzéseket!

tensions by evoking moral views about fair conditions and happier life and by employing special economic practices. The decreased demand for their work and products, the devaluation of land, the ambiguous presence of the state, the increase in the importance of the market have thus two effects: the villagers have to reinvent repeatedly their economic practices and while trying to do this they formulate moral sentences to interpret successes and failures. The paper analyzes how the religious and ethnic communities, the networks of mutual help, political conditions and economic circumstances interplay in the formation of a popular wisdom (metis).

Keywords: state, market, power, resistance, self-defence, metis

ELŐHANG

2014 szeptemberében egy bonyhai, jómódú roma háztartásban készítettem interjút egy nálam több mint tíz évvel fiatalabb roma férfival. 1987-ben született, tizenkilenc évesen házasodott, két gyerek, az interjú pillanatában kilencéves kislány és négyéves kisfiú édesapja. Rokona a jómódú háztartás vezetőjének, egy helyben sikeres roma nőnek. Legálisan soha nem dolgozott az országban, és kisebb-nagyobb megszakításokkal huszonegy éves kora óta jár külföldre dolgozni. Az interjúban több témát érintettünk, de ezek szinte mindegyike kapcsolódott valamilyen módon az állam (segélyek, támogatások, munkaerőpiaci reglementációk stb.) és a piac (árak, helyi elosztási hálózatok, munkaerő-piaci helyzet és tapasztalatok) szerepeihez. Beszélgetőtársam a maga környezetében nem egy kiemelkedő, inkább mindennapi figura, azonban mégiscsak ural egy olyan tudáskészletet, amely ebben a kontextusban nélkülözhetetlen a túléléshez. Azt is mondhatnám, hogy kellően dörzsölt ahhoz, hogy az állami támogatások, helyben elérhető uzsora-/kölcsonösségi hálózatok erőforrásai és a helyben vagy külföldön elérhető munkákon és az ezek közötti lavírozáson keresztül minimálisan élhető életet biztosítson a családjának.

Az interjú románul készült, de a beszélgetőtársam felém, magyar kutató felé tett gesztusként és az interjú helyzetére jellemző határok átlépése érdekében többször magyarra váltott. A „kihalt vidék” kifejezés az alábbi kontextusban hangzott el:

„Szar az élet, ennyi... Igaz? Szar, ennyi... La Harghita îi bun... în Harghita o conservă mare de carne îi doi lei cincizeci. Aicia șapte lei... Darált hús... Érted, melyik mondom... aicia șapte lei una. Și acolo conservele sunt foarte bune. (...) La orice oră aș pleca de aicia. Nu știu, dar nu-mi place aici. O zonă moartă”²

Vagyis:

„Szar az élet, ennyi... Igaz? Szar, ennyi... Hargita [megyében] jó... Hargita [megyében] egy nagy húskonzerv két lej ötven [baniba kerül]. Itt hét lej... Darált hús... Érted, melyik mondom... itt hét lej egy. És ott a konzervek nagyon jók. (...) Bármelyik pillanatban elmennék innen. Nem tudom, de nem tetszik nekem itt. Kihalt vidék.”

2 A négy sort elérő és azt meghaladó, beszélgetésekből származó idézeteket sorbehúzással és egyes sorokkal közlöm. Az ennél rövidebb idézeteket folyamatosan, de dőlt betűvel illeszttem a szövegbe.

Véleményével nincs egyedül. Ha mások nem is fogalmazznak ilyen sarkosan, a faluban³ – és sok más terepen⁴ – általános az álláspont, hogy miközben az államnak nagyobb felelősséggel kellene viseltetnie a vidékiekkel szemben, aközben valójában éppen ennek az ellenkezője történik, és magára hagyja a vidéki embereket. Másrészt – és az állammal kapcsolatos elképzelésekkel szoros összefüggésben – azzal a véleménnyel is gyakran találkozni, hogy a kapitalista piac mechanizmusai hátrányosan befolyásolják a vidéki embereket.

A fenti véleményeket nem csak a romák és nem csak a szegények osztják, bár értelemszerűen és elsősorban ők. Azonban a szocialista előképekre is visszavetített protekcionista állam hiánya és a társadalmi, gazdasági és térbeli marginalitást újratermelő piac működése etnikai csoportok és helyi vagyoni tagolódások határain átnyúlóan jelen van a helyiek diskurzusaiban, és ekként befolyásolja a gazdasági és életmód-stratégiáikat is.

HÁTTÉR ÉS KÉRDÉSEK

A posztoszocialista folyamatok nagy változásokat hoztak a szocialista tömb összes országában, és újrendezték a Kelet-Nyugat-kapcsolatokat is, aminek részét képezte, hogy a volt szocialista országok mindegyikében a nyugati politikai és gazdasági modelleket igyekeztek alkalmazni. Ezek az ideológiai, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változások az élet minden szintjét érintették a magas politikától a mindennapi emberek életéig. Sok antropológiai munka is rákérdez erre a folyamatra, és vizsgálat tárgyává teszi – többek között – az állam szerepének a változását (Verdery 1983 és 1996a) vagy a piac újraformálódását és szerepét az emberek életében (Kaneff 2002).

Az antropológiai szakirodalomban viszonylagos egyetértés van abban, hogy a változások három tengely – „a nyugati identitás trojkája” – köré szerveződtek: privatizáció, marketizáció és demokratizáció (Chari–Verdery 2009). Mindhárom elem kapcsolódik akár a piachoz, akár az állam működéséhez. Egyetértés van ugyanakkor abban is, hogy a változások nagyobb hatással voltak a vidéki térségekre, mint a városokra,⁵ pontosabban, hogy a vidéki térségeknek kevesebb erőforrásuk volt a magukra találáshoz, mint a városoknak. A vidékiség a legtöbb esetben Kelet-Európában általában egyfajta hátrányt is jelent (vö. Váradi 2007)

Ennek értelmezéséhez röviden arra is érdemes rámutatni, hogy a szocialista modernizációt megelőzően a volt szocialista blokk szinte mindegyik országa erőteljesen agrárjellegű volt, és

3 Bonyhán 2009 óta folytatok kutatásokat. Az itt felhasznált anyagok a 2009–2012 között a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával zajló terepmunka és az Integro. Integrare prin formare și mediere pentru ocupare (POSDRU/165/6.2/S/140487) projekt keretében készültek. A támogatásokat itt is köszönöm! A bonyhai kutatásról lásd Szabó 2013. Az Integro projekt honlapja: http://www.edrc.ro/projects.jsp?project_id=88

4 Itt főként székelyföldi tereptapasztalataimra, valamint egy Szilágyságban 2015-től folytatott kutatásra utalok. A székelyföldi kutatásokról lásd bővebben Szabó 2009. A Szilágyságban folyó kutatás honlapja: cultureandnature.ro

5 “Postsocialist developments also vary considerably, but there seems to be a high degree of consensus that rural populations have suffered disproportionately” (Hann 2002: 3).

hogy Romániában a mezőgazdasági népesség aránya meghaladta a 80%-ot, ráadásul a mezőgazdasági termelés is elmaradott volt, hasonlóan az általában vett vidéki életkörülményekhez. Éppen ezért – illetve az újjáépítéshez szükséges erőforrás-elvonást is szem előtt tartva – a szocialista állam masszív modernizációs kampányba kezdett a vidéki térségekben (is). A falvakban az alfabetizáció, iskolai programok, propagandakampányok, a tulajdonszerkezet átalakítása, kollektív gazdaságok, állami gazdaságok létrehozása, a helyi társadalmi rendszerek átszervezése, szolgáltatóegységek létrehozása képezte részét ennek a folyamatnak. A központi tervezés, a termelődésközpontú megközelítés megnövelte az állam szerepét a rurális térségekben, amelyek ekként szinte teljesen függővé váltak az állami elosztástól.

A fent leírt függés következményeként a szocialista rendszer összeomlása komoly válságba sodorta ezeket a településeket, vagy legalábbis jó részét ezeknek a településeknek. Az állam részleges vagy teljes visszavonulása (egyes szakértők – nézetemben megkérdőjelezhető módon – használják az „állam összeomlása” kifejezést is, hogy leírják, mi is történt az átmenet korai éveiben) már-már katasztrofális következményekkel járt ezekre a településekre nézve. Álljon itt csak egy példa: a szocializmusra és a szocialista alulurbanizáltságra annyira jellemző kétféle életmód, az ingázás sok térségben ekkor vált vagy lehetetlenné, vagy túlzott erőfeszítéseket követelővé: sok szocializmusban létrehozott gyár bezárt és/vagy az elérést lehetővé tevő szállítási rendszer omlott össze. Volt olyan beszélgetőtársam, aki arról számolt be, hogy az ingázási lehetőségek megszűnését követően, de még a gyárak bezárása előtt először kerékpárral próbáltak eljutni a mintegy tizenhét kilométerre található városba, aztán meg nem is jöttek haza, hanem néhány éjszakát a híd alatt aludtak. Mind a két megoldás túl nagy erőfeszítésnek bizonyult. A paternalista állam szerepét a gazdasági erőforrások elosztásában sok tekintetben átvette a szabadpiac.

Mindezt két további tényezővel egészíteném ki: Romániában a vidéki népesség általánosságban véve szegényebb a városinál, és éppen ezért kevesebb eszköze is van a sokkok elviselésére, feldolgozására, miközben egyes értelmezések szerint az átmenet nyomásait éppen nekik kellett levezetniük (vö. Cartwright 2014). Ugyanakkor a marketizáció és az állam szerepének az újrafarmálódása, az erőforrás-elosztásban játszott új szerepe (lásd támogatások és pályázatok), a vidékiséggel kapcsolatos új szemléletmódok egy olyan állam-vidék, illetve város-vidék konfigurációt hoztak létre, amelyet én szubaltern ruralitásnak nevezek (Szabó 2013a, 2013b): vagyis a vidéki térségek ki vannak téve annak, hogy különböző piaci mechanizmusoknak és politikai ideológiáknak igyekeznek megfelelni, miközben ezeknek az ideológiáknak és ideológiáknak a formálásába alig van lehetőségük beleszólni.

A fentiekből kiindulva – és anélkül, hogy azt állítanám, a vidéki emberek teljesen és reménytelenül elveszettek tekinthetők az új gazdasági körülmények között, illetve a támogató állam háttérbe szorítása következtében – ebben a tanulmányban az állam és a piac jelenlétének és/vagy hiányának néhány aspektusát és ezeknek a helyi interpretációit szeretném bemutatni és elemezni. Ugyanakkor felteszem azt a kérdést is, hogy milyen eszközeik vannak a mindennapi embereknek arra, hogy ezeket a jelenségeket/hiányokat esetlegesen hátrányokat ellensúlyozzák. Céлом az, hogy ezeknek a viszonyoknak a komplexitására és kettősségére mutassak rá, valamint arra, hogy a helyi, mindennapi valóságok sokszor cáfolják a vidéki szegénység és reménytelenség homogén képét.

A tanulmány elméleti háttérét a szocializmus és a poszt szocializmus antropológiájának néhány munkája adja (noha teljes mértékben tudatában vagyok Tatjana Thelen kritikái érvényességének, lásd Thelen 2011), ezen belül különösen az állam szerepére koncentrááló munkák. De értelemszerűen használom a morális ökonómia, ezen belül a hétköznapi ellenállás gondolatait, valamint mindennapok értelmezését lehetővé tevő megközelítéseket is.⁶

SZUBJEKTUMOK, ÁLLAMOK ÉS PIACOK

Noha az állam mint a mindennapi emberek életének kulcsszereplője régóta foglalkoztatja az antropológiát – és más társadalomtudományokat is –, a szocializmus és a poszt szocializmus, illetve a különféle nacionalizmusok elemzése kétségtelenül nagy lendületet adott az állam és az emberek közötti viszonyok vizsgálatának. A recens krízis és az államok ismételt sikertelen kezelési vagy például a prekaritás csökkentését célzó kudarcos kísérletei újra rávilágítottak az állam szerepére, és egyben meg is kérdőjelezték azt.

Az államok és a piac legkésőbb a 18. század abszolutisztikus rezsimjei és a piac 19. századi előretörése óta fontos elemei voltak a kelet-európai (vidéki) népesség életének. A feudális adórendszer megváltoztatása, a jobbágyfelszabadítás, a technológiai újítások, az út- és a vasúthálózat kiépítése, az új növényi kultúrák bevezetése, a Kárpát-medencére jellemző lápok lecsapolása, az ökológiai környezet átalakítása az állam és a piac kettős nyomása alatt történt. Katherine Verdery meglátásában a parasztság története bizonyos szempontból a parasztság és a hatalom közötti viszonyok és az erőforrás-elvonás (hatalmi viszonyok, ár- és adópolitikák, közvetlen elvonás) történeteként is megérthető (Verdery 1983: 339–342, különösen: 340). Ez némiképp összhangban van David Kideckel azon megállapításával, hogy a paternalisztikus állam jelenléte Romániában megelőzi a szocializmust, és hogy a szocialista elitek olyan hosszú távú hagyományokra építettek, amelyekben az állam érdekei megelőzték a nép érdekeit (Kideckel 2006).

Ebben a kontextusban a szocialista modernizációt és a poszt szocialista változásokat tanulmányozó szakemberek sok energiát fordítottak az állam szerepének az elemzésére a szocializmusban és a poszt szocializmusban. Katherine Verdery, miközben az állam (sokszor alattomos) hatalomgyakorló stratégiáit mutatja be, azt is bemutatja, hogy az állam valójában a mindennapi élet szintjén sokszor gyengének bizonyult (Verdery 1996a), noha azt is mindannyian tudjuk, hogy a legintimebb szférában is ellenőrzésre törekedett (lásd például Kligman 1998). Az állam gyengesége és erőssége így mindig is a politikai antropológiai kérdésfelvetések homlokerében volt, különösen a volt szocialista rezsimek átalakulása idején. A valamikor erős vagy legalábbis erősnek tűnő államok elveszítették erőforrásaik egy részét és a hatalomgyakorlási eszközeik egy részét is, noha azokkal a sarkalatos véleményekkel, miszerint az állam teljesen összeomlott vagy eltűnt volna, vagy hogy a kapitalizmusra való átmenet inkább feudalizmust eredményezett, nehéz egyetérteni (vö. Humphrey 1991, Verdery 1996c). A vidéki térségek vonatkozásában ezt már csak azért is nehéz lenne elfogadni, mert a nagyarányú szegénység okán az egyik fontos

⁶ A felhasznált munkákra a maguk során hivatkozom.

erőforrás-elosztó még mindig az (újraerősödött) állam, illetve a különböző más jellegű támogatásokon/pályázatokon keresztül továbbra is jelentős szerepet játszik a mezőgazdaságban, agrár-turizmusban, vállalkozásfejlesztésben stb. Vagyis a piaci elosztási rendszerek mellett ez az állami eredetű redisztributív vagy kvázi piaci elosztás is jelentősen befolyásolja az emberek életét.

Éppen ezért arra törekszem, hogy túllépjek a gyenge állam-erős állam egyszerűsítő képletén és inkább rámutassak azokra a módokra, amelyeken keresztül az emberek folyamatosan újradefiniálják a saját pozícióikat az állam fluktuáló jelenlétével szemben, és próbálnak hasznot húzni ebből a jelenlétből vagy épp a hiányából. Ebben a keretben a helyi emberek életét egy horizontális, földrajzi és egy vertikális, szocioökonómiai kontinuum részeként látom, amelyet a történeti dimenziók is nagyban befolyásolnak. Miközben az emberek egy adott időben egy adott helyen élnek, az életük helyszínét viszonylagos gyakorisággal változtathatják, de ami ennél is fontosabb, ugyanabban a pillanatban különböző lokalitásoknak lehetnek a résztvevői (vö. Appadurai 1998, Marcus 1995).

A két legfontosabb és legerősebb rezsim, a nemzetállam és a globális piac felől érkező szubjektumteremtési gyakorlatok fontosságát nem lehet eleget hangsúlyozni: az embereknek mindig ezeknek a kontextusában kell megtalálniuk a saját pozícióikat. Ezért állítom azt – bizonyos értelemben kiterjesztve *Loïc Wacquant*-nak a neoliberalizmusról alkotott elképzeléseit (lásd *Wacquant* 2012) –, hogy az emberek élete és helyi világa a közvetlen környezet (egyének, háztartások, lokális csoportok), az állami struktúrák és a piaci tevékenységek közötti folyamatos újrapozicionálásban és -pozicionálódásban formálódik meg. Közhely azt mondani, hogy nincs olyan személy *Bonyhán*, aki sikerrel boldogulna az állam és/vagy a piac nélkül és hogy ezek a rezsimok változatos módon vannak jelen az életükben. Ezzel együtt érdekes, hogy ez a háromszög hogyan alakul, és melyek a helyiek eszközei arra, hogy megtalálják a helyüket benne.

A kérdés nem egyszerűen a *foucault-i hatalom* (*Foucault* 1990) és a *scotti ellenállás* (*Scott* 1985) megközelítéseinek a szembenállásáról szól. Sokkal inkább arról a kettős feszültségről és az ebből eredő poétikáról, amelyet *Michael Herzfeld* az emberek és a nemzetállamok közötti viszony kapcsán fejtett ki: az emberek részei lehetnek a nemzetnek és egyben különböző eszközökkel ellen is állhatnak neki, esetenként vagy sok esetben épp azokkal a – (patrióta) retorikai – fogásokkal élve, amelyeket a nemzetállam is használ (*Herzfeld* 2005). Ugyanez a kettős viselkedés a piac esetében is megfigyelhető: ahol lehet, használják, ahol meg lehet, ott éppenséggel elkerülik a használatát vagy valamilyen helyi és/vagy kvázi piaci gyakorlatokat éltetnek.

Miközben a mindennapi emberek sokszor nem rendelkeznek azokkal az információkkal és (financiális) eszközökkel vagy éppen hatalmi eszközökkel, amelyekkel nagyobb léptékben tudnák befolyásolni környezetüket, aközben nem is teljesen eszköztelenek ebben a hármas alkufolyamatban. A moralitás, a mindennapi politika – a szó legszélesebb értelmében – központi elemei ennek, de hasonló módon a moralitással és a mindennapi politikával átítatott mindennapi gazdasági gyakorlatok is segítik őket ebben a küzdelemben.

Vagyis miközben egyetérthetünk *Andrew Sayer*-rel abban, hogy egy önmagába zárt gazdasági és bürokratikus rendszer uralkodik el a mindennapi élet fölött, egy további gondolatára is hivatkoznunk kell: „ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi élet morális dimenziója kevésbé fontosá válik; inkább azt jelenti, hogy még jobban a kritikai reflexió és alkufolyamat tárgyává válik” (2000: 90). Ebben az értelemben a morális ökonómia – túl a tudományos deskriptív és normatív percepciókon (vö. *Sayer* 2000) –, a mindennapi politika és az ezekre ráépülő minden-

napi gazdasági gyakorlatok erőteljes eszközök a nyilvánvaló vagy látens alkupozíciók kialakításában, illetve a gazdasági sikeresség, a kudarcok, a gazdagság és a szegénység, de emellett a hatalmi helyzetek, társadalmi berendezkedés, etnikai szerveződés, közösségiség és akár a vallásosság alakításában és értelmezésében.

AZ ÁLLAMRÓL: TÖRVÉNYEK ÉS TÁMOGATÁSOK

Talán nem kell különösebben érvelni az állítás érvényessége mellett, miszerint a vidéki emberek az állam részéről több támogatást várnak el. Ezt nem is mindig tényleges finansziális értelemben fogalmazzák meg, hanem például a törvények hiányára való utalásokon keresztül, amiben akár a szocializmus habituális kereteire is utalhatnak.

„Az albíró volt kint Németországban, tudja, mi az a szigorúság. Hányszor elmondtam, nem a te földed, nem léphetsz rejá. Ezt megszokták, a kommunizmus erősen beléverte, a traktor is, ahogy befordul, itt van az én földem, ő befordul, menyen rajta keresztül, mert így voltunk megszokva már a kollektívben. Mind beszélem, mert a volt traktoristák a szekcióban, vagy a szemétében, mert így mondjuk, befordul, mert így szokta meg. Németországban ezt nem csinálják sehol. Nem az övé, ott nincs, mit keresen.” (magyar férfi, 2012)

Kétségtelen viszont, hogy az egyes szereplők a saját pozíciójuknak megfelelően adnak hangot a saját elképzeléseiknek. A fenti idézet például egy olyan gazdától származik, aki többek között a helyi gazdasági élet újjászervezésében, földek, legelők ügyeinek a rendezésében is érintett volt, így óhatatlanul fontosnak tartotta ezeket a szempontokat, amelyek értelemszerűen nem kerültek elő például a szegény romákkal készült interjúkban. Hogy a kérdés mennyire nem etnikai, azt viszont éppen az mutatta, hogy a jómódú romák már fontosnak tartották a tulajdon, a törvényesség és a számon kérhetőség kérdéseit is.

Mindezekkel együtt igaz az, hogy mindegyik helyi etnikai és/vagy társadalmi csoport megfogalmazott valamilyen elégedetlenséget az állammal szemben. Ezekben tehát nem volt különbség. A különbséget a lépték és a megfogalmazás perspektívája adta: a helyi vezetésben részt vevő románok és magyarok számára a fejlesztés (infrastruktúra: utak, víz, gáz stb.) és a Bukaresttel való viszony volt az egyik kardinális kérdés, és a vidéki térségek magukra hagyását is ebből az erőteljes perspektívából értékelték. Ugyanakkor értelemszerűen megjelent a románoknak – valójában sokszor: szegényeknek – juttatott támogatások kérdése is, ami viszont a nem hatalmi pozícióban levő románok és magyarok számára kiemelkedő kérdés volt a mezőgazdasági támogatásokkal együtt. A magyarok körében ugyanakkor olyan etnikai szempontok is felmerültek – például az iskola kérdése –, amelyek a románok számára nem vagy alig voltak relevánsak. Végül a szegény romák nézőpontjában a családoknak és a gyerekeknek juttatott vagy a gyerekek után járó állami támogatások és az újraelosztásban kulcsszerepet vállaló államról alkotott képek

tartóssága okán a munkahelyek hiánya alkotta a tematikus központját a beszélgetéseknek.⁷ Példaként álljon itt csak egy idézet:

„... a helyi hatóságoknak sokkal nagyobb erőt adhatnának. Sokkal nagyobb pénzügyit, mindent. Sokkal nagyobbat. Ez sincs megoldva... Egyáltalán nincs megoldva. Egy község attól függ, kérem szépen, hogy Bukaresttől kap-e pénzt vagy nem kap pénzt. Na, most miért hibás egy község, a lakosság miatt hibás, ha véletlenül ellőtte, és nem úgy választott, nem azt a pártot, amelyik majd hatalomra kerül.” (magyar, közigazgatásban dolgozó férfi, 2011)

Az állammal kapcsolatos elképzelések, elégedetlenségek és várankozások kapcsán nem is ezek megléte a fontos: a bevezetőben vázolt jellegzetességek, a szocialista állam erőteljes jelenléte és aztán visszavonulása, majd a támogatásokon keresztül való újraerősödése okán ezek mind érthetőek. Inkább az a korábban már szintén említett kettősség érdekes, ahogy az emberek egyszerre használják és kerülnek meg az államot, és ahogy ez a helyi világ szerkezetéből adódóan megkonstruálódik. Ugyanis érdemes hangsúlyozni azt, hogy az állam itt egyszerre jelenti a megyeszékhely (Marosvásárhely) és a főváros (Bukarest) átláthatatlan és már-már imperszonális döntéshozatali szintjét, amelyet sokszor még a helyi elitek sem lát(hat)nak át, és ugyanakkor magukat a helyi eliteket, akik a legitimitásukat végső soron éppen abból a döntéshozatali szintből merítik, még akkor is, ha választott tagjai az elitnek.⁸ Az elégedetlenségek pedig – pontosan azért, mert a döntéshozatali és legitimitási szintek nem világosak – közvetlenül a helyi elitek ellen fogalmazódnak meg, illetve maguk a helyi elitek is mint az állam képviselői, szembehelezkednek a fővárosi, imperszonális szinttel. Ráadásul a helyi világ, miközben vertikálisan (is) kétségtelenül tagolt, mégis sok szálon szerveződik: a legszegényebb roma is barátjának tekintheti a roma tanácsadót vagy egyenesen rokon vele, aki a maga során szintén valamilyen módon képviselője az államnak. Némegyszer voltam tanúja olyan beszélgetésnek, amikor a helyi elit valamelyik tagja a közösség egy tagjával együtt szidta az államot – akár bent a hivatalban is.

A PIAC: ELŐNYÖK ÉS HÁTRÁNYOK

Az állammal szembeni elvárásokhoz hasonlóan köztudott egyrészt, hogy a piac a vidéki emberek életének (is) központi szervezőelemévé vált, és gyakorlatilag senki nem tudja magát függetleníteni a mechanizmusaitól, akár termékek, akár a munkaerő eladásáról legyen szó (vö. Szabó 2014). Ugyanakkor a piac a vidéki térségekben rengeteg olyan egyenlőtlenséget termel ki és tart fenn, aminek az egyik fontos komponense pont a vidékiség maga, hisz az ellátórendszerek sajátosságai (falusi boltok ellátottsága és előnytelen árképzése), a pénzhiányt kiváltó helyi rendszerek (uzsora- vagy kölcsönösségi hálózatok), a felvásárlási hálózatok jellegzetességei (a termelő és

7 Az államba és a külső kontextusokba való integrációról lásd még Szabó 2013a: 103.

8 A poszt szocialista elitek országos szintű és helyi tagolódásáról, az egymás közötti és az államhoz való viszonyokról lásd Dorondel 2016: 12–13. Ștefan Dorondel is hangsúlyozza azokat a többes összefonódásokat, amelyeket a jelen tanulmány is fontosnak tekint.

a végfelhasználó közötti közvetítők), a vidéki munkaerőpiac összeomlása mind abba az irányba hatottak, hogy a vidéki emberek inkább ki vannak téve a kapitalista piac egyenlőtlenségeket kitermelő mechanizmusainak.

Ugyanakkor ismert a felvásárlási árak kapcsán alkotott, morálisan is beágyazott vélemények sora is, illetve a piaci fluktuációkból adódó bizonytalanság és a kiszolgáltatottság is. A tej és a hús előállításának kiszámítása – még a szokványos paraszti mentalitás mellett is, miszerint a munkát nem számolják –, illetve felvásárlási és eladási árának az összevetése olyan szokványos morális gyakorlat, amivel a fentebb említett egyenlőtlenségekre és kiszolgáltatottságra rá lehet világítani, és amivel éppen ezért a falusi emberek önigazolási stratégiáiban, illetve a piaccal – és egyben az állammal – szembeni kritikáiban folyamatosan szembesülni lehet (vö. Szabó 2009).

Mivel a szegényekről és a munkanélküliekről, azokról, akik erőforrásokkal nem rendelkeznek, azt feltételezzük, hogy leginkább rájuk érvényesek a fenti állítások, példaként álljon itt egy olyan termelőnek az esete, akiről első pillantásra azt feltételezhetnénk, hogy jó alkupozíciókkal rendelkezik, és a piaci beágyazottsága inkább előnyöket jelent számára, mintsem hátrányokat:

„Cukorrépat nem termesztünk, mert már nincs átvevőközpont itt helyben. Mert itt volt, volt három vágány is, most csak átmegy a vonat. Akkor volt hely, hogy rakodjon, megrakni, lerakni, pont a raktár előtt állt meg a vonat. Még olyan is volt, hogy a műtrágya vasúton jött Vásárbelyről... Bonyhán nem is termel senki cukorrépat. Ez a ludasi igazgató is elbátortalanított. (...) Na, adott vetőmagot, valami speciálisat, én bevettem egy nagyon jól elkészített területet, őszi szántás, szépen. Jött abban az évben, nem is emlékszem, mikor volt, egy hatalmas, csúnya szárazság. Nem lett cukorrépa... egy itt, egy ott... három méterre. Értesítettem az ügynököt, hogy jöjjön ki a helyszínre, nézze meg, uram, nem lett répa. Nem lett répa, mit csináljunk? Hát, hogy uram, hogy nem tudom... nem én voltam egyedül ebben a helyzetben, nem kelt ki. Nem csináltam semmit, úgy hagytam a földet sokáig, hogy lássák, ha jönnek. Nem takarítottam be semmit. S akkor, hogy fizessem vissza vetőmag árát. De ha mi veszítettünk, mert elvégeztük az összes munkát a mi pénzünkön, szántottunk, tárcsáztunk, vetettünk... hát maguk is veszíthetnek valamennyit. A vetőmag árát, ha partnerek vagyunk a szerződésben. Csak én veszítetek? De fenyegettek, hogy nem tudom, hol mennyit fizessek. De nem fizettem... de nem is... még mondtam másoknak is, küldjétek egy átiratot, s ne fizessetek. Na, ez történt.” (román férfi, 2012)

Az interjúrészlet önmagáért beszél. Mégis felhívnám a figyelmet két dologra: egyrészt a múlttal való összevetésre (volt átvevőközpont Bonyhán), hisz mint arról később szó lesz, a nosztalgia fontos eleme a jelen kritikájának (vö. Berdahl 1999). Másrészt arra a látens morális elképzelésre, miszerint a keletkezett veszteségen a két félnek valamilyen módon osztoznia kell, az nem tisztességes, hogy csak az egyik fél veszítsen. Ez sokat elárul a piaccal kapcsolatos alternatív elképzelésekről: a szocialista rendszer a piacot és annak mechanizmusait – legalábbis a hivatalos ideológiák szintjén – nem tartotta legitimnek, ezért nem lepődhetünk meg azon, hogy az átmenet során ez az intézmény a volt szocialista országokban sajátos morális értelmezéseket vont maga után (Kanefff 2002). Végül még annyit tennék hozzá, hogy az ügyet törvényesen nem is zárták le: a gazdák az elévülésben reménykednek.

REAKCIÓK ÉS VÁLASZLEHETŐSÉGEK A MORALITÁS ÉS A GAZDASÁGI GYAKORLATOK ERŐTERÉBEN

Említettem korábban, hogy meglátásomban az állammal, a piaccal és a helyi környezettel szembeni pozíciók helyi alakulását történetileg beágyazottnak tekintem. Ugyan ennek több értelmezési szintje és kapcsolódási pontja létezik (esetünkben például az egyes családok által birtokolt szimbolikus tőkék mellett különösen érdekes lehet az etnikai csoportok közötti határok történeti ki- és újratermelődése vagy a valami grófi birtokkal és szétosztásával kapcsolatos viszony stb.), de témánk szempontjából továbbra is a szocializmus és az átmenet éveit tartom kiemelendőnek.

Az állam erőteljes jelenléte mindvégig érződött a szocializmus során: valójában semmiféle lokális akciót nem lehetett elképzelni az állam figyelembevétel nélkül. Túl azon, hogy új intézmények jöttek létre és új épületek épültek, a helyi intézmények az állam támogatásával vagy annak szoros felügyelete alatt működtek. A puha költségvetési nyomások (*soft budget constraint*, vö. Kornai János elképzelésével) a mezőgazdaságban is érezhetőek voltak: ha egy téesz túl sok adósságot halmozott fel, akkor az állam egy adott ponton ezt az adósságot elengedhette. Erről azonban csak a jól informált vezetők tudhattak, akiknek jó kapcsolataik voltak Bukaresttel. Vagyis az állam legfelsőbb struktúráival. Az állammal – pontosabban a képviselőivel – folytatott alkudozás életbevágóan fontos a helyi élet szempontjából, amelynek a rugalmasság és kreativitás, a személyes kapcsolatok, a patrónus-kliens-szerű viszonyok, a korrupció mind részei voltak, és jelezték az állam és a nép kapcsolatának kettősségét, illetve a helyi vezetők pozícióinak a különféle értelmezési mezőkbe történő integrációját:

„Vegyszereket akartál a kollektív gazdaságnak? Kenőpénzként kellett vinned néhány tojást, és akkor előreengedtek a sorban. De kellett valamennyi készpénz is. Amikor a szarvasmarhák kimentek a legelőre nyár elején, hoztunk csirkéket az istállóba. És eladtuk aztán jó áron.” (román férfi, a téesz volt elnöke, 2012).

Az állammal és a piaccal – vagy itt inkább a kvázi piaccal – szembeni pozicionálódás szimultán jellege már ebből a példából is világosan kibontható. Ugyan a tanulmány kedvéért e két szférát külön szemléltük, de fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy a kettő szimultán módon jelenik meg, és éppen ezért a válaszreakciók is csak ilyen szimultán megközelítésben értelmezhetőek. És miközben az átmenet elitellenessége – amelynek megvoltak maguk jól körülhatárolható, szocialista előképei – például első pillantásra tisztán az állammal szembeni elutasítást tükrözi, sok példa azt mutatja, hogy ez az elitellenesség egyszerre szól a valamikori és a pozícióit átmentő politikai elitnek és a pozícióit az átmenetben szerző gazdasági elitnek, amelyeket ráadásul sokszor az összefonódások felől értelmeztek és értelmeznek mind a mai napig. Az átmenet során a *nem kell több elnök, nem kell több mérnök* (román férfi, 2012) mondat skandalása tisztán politikainak tűnik, de a Caritas, a kilencvenes évek elejének piramisjátéka (Verdery 1996b, Magyar-Vincze–Feischmidt 1994) helyi értelmezéseiből világosan kiderül, hogy a különféle elitcsoportok között összefonódásokat látnak (lásd később).

Az állam és a piac egymást feltételező jelenléte a következő szempontból is megvilágítható: az állam a szocializmusban integrálta a munkaerőt és kielégítette az emberek alapvető igényeit.

Létezett ugyan egy második elosztó rendszer, amit piacnak vagy kvázi piacnak nevezünk, de az állam elsődleges szerepe nem kérdőjelezhető meg. Ez a kvázi piac az állami redisztribúció hiányosságait pótolta. Az átmenet során az erőviszonyok megfordultak: a munkaerő integrációja, illetve dezintegrációja és az elosztás elsősorban a piacon szerveződik meg. Az állam pedig ennek az elosztásnak a hiányosságait pótolja. S noha az állam gazdasági pozíciói az átmenetnek különösen a kezdeti éveiben gyengültek, éppen azért, mert a piac nagy réseket hagyott, viszonylag kis erőforrások mozgósításával is jelentős szerepet tudott magának megőrizni: a néhány száz lejes szociális segély (helyi szóhasználatban: *social* vagy *szocsiál*) ugyan nem nagy összeg, de állandó és kiszámítható egy olyan közegben, amelynek bizonyos szegmenseiben (például a szegény romák között) folyamatos készpénzhiány uralkodik. Ráadásul a szociális segéllyel egészségügyi biztosítás is jár, amely potenciálisan még inkább megnöveli az értékét. A mezőgazdasági támogatások – annak ellenére, hogy végső soron ezek is támogatások, még ha az a stigmatizáltság nem is kapcsolódik hozzájuk, mint a szociális segélyekhez – ebből a szempontból is fontosak, hisz van olyan gazda, aki éves szinten több tízezer lejhez jut.

Nem mellékes ugyanakkor, hogy – akár például a helyi jómódú romák nézetében is – a szociális segély épp csak a periferialitás fenntartására, a vidékiség struktúráinak az újratermelésére elegendő:

„Ezek [a szegény romák] túl lusták ahhoz, hogy dolgozzanak. Itt mellettem van a buszállomás, ahonnan az emberek (...) -ra/re [közeli város] mennek dolgozni. De egy cigány sem megy, csak románok és magyarok. (...) Ők megelégednek a szocsiállal, amit kapnak, amit a polgármesteri hivatal ad... mert ha én megelégedtem volna azzal az állapottal, amiben voltam... de nekem más elképzeléseim voltak...” (roma férfi, vállalkozó, 2014)

Mindenképp érdekes, hogy miközben az emberek folyamatosan megkérdőjelezik az állam (morális) jogosultságát, hogy az életüket ellenőrizze, és ez különösen nyilvánvaló a segélyek és az itthoni vagy külföldi munka között lavírozók esetében, aközben finánciális és egyéb gazdasági segítséget, például munkahelyteremtést várnak tőle. Ez a kettősség az átmenetet végig jellemezte, és ma is jellemző. Ráadásul mindezekén túl ugyan az állam magára hagyta az embereket, hogy boldoguljanak, ahogy tudnak, de ugyanakkor a laza jogi keretek vagy a helyi világ szerveződése nagyobb fokú lavírozást is megengedtek és megengednek: a vidéki gazdasági gyakorlatok esetében nemegyszer hiányoznak az eszközök és a helyi politikai akarat is arra, hogy mindent ellenőrizzenek. Ugyanakkor ez a sajátos, kettős jelenlét, a támogatások megléte, de az elegendő támogatások hiánya, a laza ellenőrzés a kreativitást is ösztönzi. És ez megint csak a helyi összefonódásokkal magyarázható, amelyeknek szintén meglehetnek az előképei: a szocializmus idején a térszék működött például egy melléküzemága, amelynek keretében egy család szinte teljesen piaci alapon szerveződő kertgazdaságot működtetett a termeléstől az eladásig. Ez a család egyébként mind a mai napig az egyik legsikeresebb a faluban, amit helyi béagyazottságuknak és külső kapcsolataiknak egyaránt köszönhetnek.

ELKÉPZELÉSEK ÉS GYAKORLATOK: ELLENÁLLÁS, ÖNVÉDELEM?

Az állammal és a piaccal szembeni viszonyokra való rámutatás mellett a tanulmány egyik alapkérdése, hogy vajon milyen eszközökkel rendelkeznek a helyi, mindennapi emberek azoknak a hatásoknak az értelmezésében és kezelésében, amelyekben keresztül ez a két erőteljes rezsim az ő életük szintjén megnyilvánul. A kérdés így is megfogalmazható: eszköztelenek-e teljesen a mindennapi emberek ebben a folyamatos küzdelemben? A válasz az eddigiek alapján is megelölegezhető: ugyan az állam és a piac makrostruktúráinak befolyásolására a mindennapi embereknek alig van lehetőségük, és ezt még tetézi az a periferialitás, amely egyrészt a vidékiségből, másrészt sokak esetében például a társadalmi pozícióból fakad, azokat a felületeket tekintve, ahol ez a két rezsim az életvilágaikkal érintkezik, mégsem teljesen eszköztelenek. Az eszközeik a tisztán morális elképzelések és a különféle gazdasági gyakorlatok közötti térben helyezkednek el, sokszor összefonódnak, tehát például egy gazdasági gyakorlatnak morális bázist találnak.

A helyi emberek egyik alaptapasztalata, hogy nem teljesen értik, mi is történik a falujukkal és tágabban az országgal, nem értik a döntések és a magas politikai mögött okozati viszonyokat, és elégedetlenek azzal, amit látnak. Sokszor kifejezik a veszteség érzését is. Azt, hogy, elvettek tőlük valamit, amivel azelőtt rendelkeztek: a munkához, a pénzkereséshez és a decens élet éléséhez való jogot. A morális, a társadalmi és a gazdasági rend felborult, az igazság és a tisztesség fogalmai megváltoztak, és az emberek sorozatos bizonytalanságokkal szembesültek mind morális, mind anyagi értelemben.⁹ Már-már azt mondhatni, hogy elkerülhetetlen számukra a megelőző, szocialista rendszerrel való összevetés és a jelen ilyen szempontú kritikája (lásd Berdahl 1999). A kritikák jellege, intenzitása és irányultsága az anyagi helyzettől és társadalmi pozíciótól függően változik, és közvetve vagy közvetlenül a tisztességes és tisztességtelen körülményekről, a helyi és az országos politikáról ad számot.

„A gyárban dolgoztam, és voltak gyerekeim, s amikor úgy jött ki a lépés, akkor még téglát is csináltam. Én előkészítettem a földet, a gyerekek meg vetették a téglát. De most már nem csinálunk, mert a föld is... már nem tartozik... valamikor a grófé volt. (...) Az emberek modernizálódtak. Már nem foglalkoznak ezzel a cigánytéglával... ahogy mondják. Nincs szaporúja az építkezésben. (...) Egész életemben dolgoztam, amíg el nem romlottak a gyárak. Ilyenre [stressz, munkahelyek hiánya] nem emlékszem Ceaușescu idejéből. Vagy a forradalom után, olyan 6-8 évig jól mentek a gyárak.”
(roma férfi, 2014)

A szegény roma férfi látásmódjától alapvetően különbözik a jómódú magyar gazda rendszerrel szembeni kritikája, ami már más perspektívájú, más szintjét célozza meg a politikának:

„Nem jó irányba halad a mezőgazdaság. Korrupcióalapon indult el... s avval is menyen végbe. De a hanyatlás felé menyen. Mert ennek nem jó lesz a vége. (...) De ötven év múlva meglássák, hogy milyen mezőgazdaságot csináltak. Azok a földek, ami-

9 Lásd ehhez Michael Herzfeld strukturális nosztalgia fogalmát (Herzfeld 2005: 147 és a következő oldalak).

ket eladott a romány parasztság külföldieknek, az már nem Romániához tart. Megvette a német meg a francia, s a másik s a harmadik. Az már nem a rományoké. (...) Így veszi, árandára, ahogy én dolgoztam... most kiveszi árandára az emberektől, s utána... még volt egy olyan egy alkalomkor, még szóban volt a parlamentben, hogy a földet adják annak, aki megdolgozza. Ezt, ha ő dolgozza, egyszer csak hoznak egy olyan törvényt, hogy neki marad. Vagy kevés pénzzel kifizeti a tulajdonosokat.” (magyar férfi, 2012)

Ugyan a két idézet lényeges különbségeket hordoz, de mégis közös bennük, hogy az állam és a piac, illetve a kettő kölcsönös működését egyaránt kritizálják. A szegény roma férfi esetében a közvetlen életkörülmények, tehát a munkahelyek valamikori megléte és a mai hiánya a központi téma, a jómódú magyar gazda esetében már a földtulajdonlás, a nem román állampolgárok földvásárlása képezi a kritika tárgyát.

Az állami és piaci rezsimekkel való szembehelyezkedés másik eszköze a humor lehet, ami egyszerre kritika a rendszerrel, de a saját balgaságukkal szemben is. A Caritas-piramisjáték az 1990-es évek elején működött, és tipikus megnyilvánulása volt az átmenetnek (Verdery 1996b, Magyar-Vincze 1997), ami Bonyhán is érezte hatását: többen is megpróbálták megforgatni a pénzüket, és többen el is veszítették ezt a pénzt. Nem céloztam ezt a jelenséget részletesen bemutatni vagy elemezni, csak két aspektusra, a pénz korábban nem ismert jelentéseinek és az elitiek formálódásának, valamint az elitellenességnek az aspektusára hívnám fel a figyelmet.

„Na, odaadom a neccet, hát nem számolta, így né, rázta ki a háta megett, üresítette ki, s utoljára azt mondja [kérdi], hogy mennyi volt. Mondom, né, itt van, hát papírral vettem ki, megnézi, s akkor csinált egy nagy tekeréket, egy vécepapírnak egy hónapig elég lett volna. (...) S aztán úgy történt, hogy (...) megbukott a Caritas. A pénz ott maradt. Jött egy barátom, ő volt a kollektívelelnök, S., vai [jaj], J. bácsi, patru vaci mi-au murit, négy tehenyem döglött meg. Na, hát, mikor domnul S. [S. úr], azt mondja, a tegnapelőtt, mikor megbukott a Caritas [nevet]. Eladott négy tehént, s bétette a pénzt. Akkor jött a másik, a T. F. Gógánból, az eladott 160 darab juhot. Az Isten b...a meg, százhatvan darab juham döglött meg [utánozza az orrhangját]! Hát hogy, te, sógor? Úgy, hogy eladtam, s a pénzt bétettem a Caritasba. (...) Amíg ott állottunk egész nap, láttuk, hogy hogy ment végbe. Jött egy-egy luxusautó, nagy lapos nyakkendősek mentek bé, nagy neccel, táskával, hozták a pénzt, s vitték. Erősen nagy, erősen nagy tolvajság volt ott is.” (magyar férfi, 2012)

A Caritas körül mind a mai napig több kérdés maradt, de az valószínűsíthető, és elég nagy egyetértés is van abban, hogy egy ilyen méretű és komplexitású vállalkozás valamilyenfajta politikai támogatás nélkül nem működhetett volna. A kettősségeket tovább fokozza ugyanakkor, hogy az, aki ezt a humorba ültetett kritikát és önkritikát megfogalmazza, és hangot ad az elitellenességnek, az valamilyen módon maga is tagja – legalább – a helyi elitnek.

A humornak a forrása vagy egyszerűen a periferialitásra adott válasz lehet – például a romák esetében – az etnikai identitással való játék. Egy magyar nagygazda például úgy szabadult meg a számára nem előnyös földbérelti szerződéstől, hogy román ismerősével megegyeztek az etnikai kártya kijátszásában:

„Azt mondja, hogy vasárnap két órakor hívjak gyűlést (...), csináltassak papírt velek, hogy én nem dolgozom többet a földeket. S amikor pontosan két óra van, a bolt előtt legyen a kocsival, mert ő bélép, s ő elkerget engemet. Megmondja, hogy menjen ez az ungur [magyar], el, haza innöt, mert átveszi ő a földeket. [nevet] (...) S úgy is történt. Mikor bejelentettem, hogy nem dolgozom többet a földet, megtámadtak, de keményen az emberek... de már jött ő, ce, mă, ce-i aicia? Afară cu ungurul ăsta, lăsați, să meargă de aicia. Las, că fac eu treaba cu voi... [mi van, te, mi van itt? Kifelé ezzel a magyarral, hagyjátok, menjen innen. Majd megcsinálom én nektek...], ott kezdett hadonászni... aláírták a szerződést, hogy lemondtak rólam, átvette a másikat...” (magyar férfi, 2012)

Az etnikai identitással való játék még nyilvánvalóbb és gyakoribb a romák körében. Amikor egy roma férfi a hivatalban dolgozó, azonos személynevű férfit a familiáris *druszám* kifejezést használja, nyilvánvalóan ezzel az identitással játszik. Vagy ugyanez a helyzet, amikor a helybéli piacon árusító roma szóba elegyedik a vevőjével, kideríti annak a nevét, és felkiált: „maga B... [családnév]? Hát én is az vagyok! Akkor már nem is vagyok cigány!” – amit a körülállók részéről hangos nevetés kísér (terepnapló alapján, 2012 májusa). De ugyanebben a regiszterben értelmezhető a magyar igazolvány és a magyar állampolgárság kérdése is: különösen a 2011–12-es terepmunka során találkoztam többször a romák körében azzal a stratégiával, hogy a kettős etnikai kötődésükből ilyen értelemben is hasznot próbáltak húzni.

A helyi és az országos politikáknak – megint: a szó legszélesebb értelmében – sajátos kritikája lehet a vallásos csoportok szerveződése is, ami helyben a romák esetében nem független a rokonsági rendszerektől sem. A helyi roma társadalom rendkívül széttagolt, és legalább 4-5 olyan csoport van, amelyek formálisan megszerveződő vallási és érdekcsoportot alkotnak. És ugyan az egyes csoportok vezetői között nem egy esetben akár szoros rokonsági kapcsolat is van (és ezt ezek a vezetők az önidentifikációs stratégiájukban folyamatosan használják is), de ezek a csoportok ugyanakkor más és más erőforrások elérését teszik lehetővé. A legszegényebbek esetében a tisztán morális-vallási alapokra való helyezkedés, az erkölcsi tisztaság hangsúlyozása képezi a rivális csoportokkal szembeni kritika alapját és a saját életvitelük igazolását.

„Az egyetlen megoldás Isten, mert az embereknél alig találunk nyugalmat, kevés a tisztességes ember. Szabadelvűnek [szabadelvű pünkösdistá: egyik helyi vallási csoportosulás] lenni azt jelenti, hogy csak a nevedben vagy keresztény. (...) Ez engem meghalad. Azt jelenti, hogy az emberek csak megmosdottak a keresztység vizében, de nem teljesítik Isten akaratát... mert azoknál szabad lopni, szabad akármit csinálni, szabad káromkodni, átkozódni... A politika és a kurvaság miatt szakadt szét az egyház.” (roma férfi, 2014)

Úgy tűnik, a helyi roma lakosság jelentős részének a vallási konverzió fontos eszköz volt a saját pozíciója újraértelmezésében, még ha ez sokszor nem is járt együtt a heteroidentifikációs stratégiák lényeges megváltozásával. Az új egyházak ugyanakkor felkínálták a lehetőséget, hogy a romák újrafogalmazzák saját magukat, hogy eltávolodjanak a sztereotipikus romaképtől, és egy olyan morálisan beágyazott életet éljenek, amely a testvériség eszméjének a hangsúlyozásán

keresztül egyszerre eszköz a mindennapok küzdelmeiben, háttér a kritikák megfogalmazásában és egy módja a jövőbe vetett remény kifejezésének (vö. Gog 2014).

A nyelvi-morális eszközökön túl értelemszerűen a helyi emberek a gazdasági gyakorlataikon keresztül is választ adnak az állam és a piac nyomásaira, bár azt újfent hangsúlyoznám, hogy miközben az állam és a piac jelenlétére és/vagy hiányosságaira szimultán reagálnak, úgy a gazdasági gyakorlatok is beágyazottak a nyelvi-morális elképzelésekbe, vagy a nyelvi-morális eszközök megnyilvánulásának éppen a gazdasági tevékenységek adnak keretet. Ilyen szempontból a már említett helyi piac (részletesen lásd Szabó 2013a: 215–228) mintegy sűrűsödési pontja a gazdasági gyakorlatoknak és a nyelvi-morális eszközöknek, és egyféleképpen tükrözi a helyi életnek.

A falu központjában található vásártéren hetente, havonta és évente négyszer rendeznek vásárokat. Nyilván, a havi és az éves országos vásárok a jelentősebbek. Itt leginkább a helybéli és környékbeli emberek adják el állataikat, különféle termékeiket, de rendszeresen érkeznek árusok a szomszédos megyékből is. Az állatok mellett mezőgazdasági, műszaki és háztartási eszközök (*orosz piac*), illetve – általában olcsó – ruhaneműk is gazdát cserélnek a piacon. Különösen mozgalmas része a vásártérnek a lóvásár, amely mindig külön térben, már-már színház-szerűen szerveződik meg, ahol a gazdák a lovaik erejét fitogtatva, a vásárlók pedig a rejtett hibák kiderítésére törekedve vesznek részt az előadásban. A vásár magában foglalja az alkudozást (akár gazdasági, akár etnikai, akár társadalmi értelemben), az átverést, az elrejtést és felfedést, a lopást, a hivalkodó fogyasztást. A helyiek láthatóan nagy kedvvel vesznek részt a vásárban, még azok is, akik nem akarnak eladni, vagy nem érkeznek komoly vásárlási szándékkal.¹⁰ Információt gyűjteni, beszélgetni, pletykálni – egyszerűen a hangulat kedvéért – jönnek.

A piac tehát sűrítve jeleníti meg a falu gazdasági életét. Ebben akár az adókerülés, az informális gazdaság különféle tevékenységei, be nem jegyzett interakciók is helyet kapnak. A termékek regisztrálatlan eladása, a külföldi vagy itthoni szintén be nem jelentett munka – és a helyi segélyezési rendszerben való lavírozás – is részei ennek, annyira, hogy ezek bevallása igazi kérdésként fel sem merül, vagy csak akkor, ha valaki nagyon kiszolgáltatott helyzetben van:

„néha még hívnak, krumplit vagy kukoricát kapálni... és adnak harmincöt lejt... méz egy nap, két nap... és összegyűl. (...) Hívnak, hogy gyere, van valamim a számodra... és ott tart két órát, három órát, és a végén azt mondja, na, többet nem tudok. És két óráért mégsem méz el... mert ad nyolc-kilenc lejt. (...) Sokan félünk, hogy menjünk. Mert levágnák a szociált. (...) S levágnák a szociált, elveszíted a[z egészségügyi] biztosításodat. Méz az orvoshoz, és fizeted a kórházi kezelést.” (roma nő, lánya krónikus beteg, 2014)

Míndeközben az állami rendszer korrumpáltsága, a piaci szereplők kapzsisága egyfajta morális bázist is biztosít ezeknek a tevékenységeknek, amit felerősít a falusi emberek *mi tápláljuk*

10 A helyi piacok népszerűsége mögött feltételezhetően az is meghúzódik, hogy a szocialista rendszer ellenőrző politikája mellett ezek voltak azok a gazdasági helyszínek, ahol a paraszti autonómia még megnyilvánulhatott. A hipotézist viszont további kutatásoknak igazolniuk, cáfolniuk vagy finomítaniuk kell.

az országot diskurzusa (vö. Szabó 2013b). A szegény romák fát gyűjtenek az erdőben, és ehhez morális igazolásként hozzák fel, hogy ők dolgoznának, de senki nem alkalmazza őket, másrészt a kettős mércét tekintik hivatkozási alapnak: ... *apám az erdőre ment fáért. És megfoglák. (...) Egy fa miatt. De ez csak a cigányokkal van így..., a románokkal nem. A románok utánfutókkal [eredetiben: cu remorcile] mennek.* (roma férfi, 2014)

És ez – megint – egyszerre kritika az állammal és a piaccal szemben, amelyben a legalitás és illegális illékony struktúráin való túllépés és a sokkal inkább örökérvényű moralitás és tisztesség kontextusában való értelmezés is benne van. Hadd utaljak itt még egyszer vissza a cukorrépa esetre, amely szintén mutatja a legalitás-illegális és moralitás szintjei közötti eltéréseket: a gazdák tudatában voltak annak, hogy legálisan nincs igazuk, de mégis egy olyan tisztességre hivatkoztak, amely morálisan felette áll az igencsak emberi törvényességi szempontoknak.

A lokálisan működtetett kölcsönösségi hálózatok szintén jól érzékeltetik a gazdaság és a moralitás szimultán meglétét. A főként a szegény roma népességre mint alapvető erőforrásra ráépülő hálózatoknak alapvetően két, mindkét esetben mély morális beágyazottságú értelmezése lehetséges: a hálózatokat működtetők részéről ez egy, a korábban már említett, a vallásos csoportosulások által is támogatott testvériségbe mint morális diskurzusba és dimenzióba ágyazott tevékenység, amellyel ők a pénzhiánnyal küszködő rokonaiknak, társaiknak segítenek. Kétségtelen, hogy az ehhez hasonló pénzhiányos környezetben az ilyen jellegű segítség jól fog (Durst Judit terepmunkája alapján lásd Stewart 2002: 142–143). Azonban a másik oldalról ugyanaz a tevékenység – szintén erősen morális értelmezési keretben – legalábbis megkérdőjelezhető, mert az uzsora és kizsákmányolás fogalmai kapcsolódnak hozzá (vö. Gregory 2012).

„Mert adnak füzetre, de ha nem hozzák a pénzt időben, akkor veszekedések vannak... vannak emberek, akiknek ötven-hatvan milliós [öt-hatezer lej] adósságuk van... régi pénzben mondom, amittől nem fognak megszabadulni soha. (...) Vannak családok, tele vannak adóssággal, akárhová mennének és hoznák a pénzt, nem fognak megszabadulni soha. Egérfogóban vannak, ahogy mondanák. A szociált elveszi tőlük. A gyereksegélyt... a gyereksegélyért is elmentek (...)–ba/be [közeli város], és papírt csináltak, hogy ő kapja meg a gyereksegélyt. És élnek..., ha ad, jó..., ha nem...” (roma férfi, 2014)

Vannak ugyanakkor olyan szegmensei is a gazdasági gyakorlatoknak, amelyeknek nehéz morálisan beágyazott igazolást keresni vagy találni. A mezőgazdasági, területalapú támogatások a vidéki térségekben az utóbbi időben nagyon fontos erőforrássá váltak. Gyakorlatilag a mezőgazdaság ma ezekkel a támogatásokkal tud csak túlélni. Azonban a feltételezett spekulációsoktól ez a terület sem mentes:

„Ez aztán nagy területeket vett fel mindenfelé. Van John Deere traktorja... amivel felszánta a földet tavasszal, egy valamennyit bévet, egy annyit, amit az embereket kifizeti belőle. S a többit csinál APIA¹¹-s papírt. S felveszi a pénzt az APIA-tól, s neki csak annyiba kerül, hogy megfeketítette a földet.” (magyar férfi, 2012)

11 Betűszó: Agenția de Plăți și Intervenții în Agricultură, magyarul: Mezőgazdasági Kifizetési Ügynökség

POLITIKA ÉS TÁVLATOSSÁG: KÖVETKEZTETÉSEK HELYETT

Az állam változó jelenléte és változó szerepei, a piac növekedő befolyása átalakította a helyi emberek életét. A közösségen belüli kapcsolatok is sokszor ezeknek a változásoknak a fényében alakulnak át. A szocializmus alatt az emberek megtanultak megküzdeni az állammal. Most egyrészt az állammal, másrészt a piaccal kell megküzdeniük. Az állam egyszerre objektifikált és perszonalizált: amikor szidják, legtöbbször a távoli, fővárosi államot szidják. Amikor alkudoznak vele, akkor valójában az állam helyi képviselőivel teszik, akik a maguk során szintén az állam ellen és a falusfelek érdekében cselekedhetnek (vö. Herzfeld 2005). Ez megint egy olyan minta, amelynek az előképeit már a szocializmusban is felfedezhetjük.

A helyiek részei az államnak, ugyanakkor távol is igyekeznek maradni tőle, akárcsak a piac esetében is. Ebben mindig szükség van a helyi/népi bölcsesség és gyakorlati tudások kombinációjára, egyfajta *metisre* (Scott 1998) „A *metis* érzésem szerint nem ellentéte a hatalomnak; összefonódik vele” (Li 2005: 384). A mindennapi emberek népi bölcsessége így ezeknek a hatalmi és gazdasági viszonyoknak a kontextusában érthető meg. A helyi világok folyamatosan ezeknek a viszonyoknak a fényében konstruálódnak és újrakonstruálódnak. Egy relatív szegény roma megműveli a kevéske földjét, és ezzel a nem roma földművesekkel kerül egyfajta reciprok vagy legalábbis patrónus-kliens kapcsolatba (például kukoricáját hazahozzák, ő ennek fejében dolgozik, és a kapcsolatot diszkurzív szinten egyenrangúnak tünteti fel). Alkalomszerűen el is ad a termékeiből a helyi piacon, de a kenyeret maga süti, és ebben egyszerre hivatkozik gazdasági és élelmiszer-politikai szempontokra. Szociális segélyre is támaszkodik, illetve külföldi munkára is megy, amikor lehet. A jó életéről való narratívája megalkotásában fontos elem a szocializmusra való hivatkozás, amikor Bukarestben laktak, és építőtelepen dolgoztak. Ugyanennek a narratívának a része az inkompetens hatóságok kritizálása, akik nem tudták még megoldani az apja által háborús veteránként kapott föld teljes visszaszolgáltatását. De miközben ezt teszi, folyamatosan a hangsúlyozza a már-már baráti kapcsolatát a helyi hatóságok képviselőivel.

Mégis úgy gondolom, hogy nem beszélhetünk ezekről a kérdésekről egyértelműen pozitív hangnemben és nem ünnepehetjük a mindennapi emberek azon képességét, hogy az őket körülvevő világgal meg tudnak küzdeni. A nyelvi-morális eszközeik és gazdasági gyakorlataik kétségtelenül fontosak ebben a küzdelemben. Azonban nagy kérdés ennek a küzdelemnek a politikai jellege és a távlatossága, mert igaz ugyan, hogy bár ezeknek a tevékenységeknek politikai céljuk alig van, és mégis valami helyi politikai világ kialakulásában szerepet játszanak, a távlatosság mégiscsak hiányzik belőlük. Mint ahogy a hatalom a társadalomban is különböző színtereken és mechanizmusokon keresztül nyilvánul meg (Foucault 1990), ugyanúgy az ellenállás is több formát ölthet magára (Certeau 1984).¹²

12 Jan Douwe van der Ploeg egy kicsit más kontextusban ugyan, de amellet érvel, hogy a paraszti mozgalmak egyik erőssége éppen a változatosság: „In synthesis, the resistance of the peasantry resides, first and foremost, in the *multitude of responses* continued and/or created anew in order to confront Empire as the principal mode of ordering” (Ploeg 2008: 265). Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy nagyobb politikai jelentőséget is tulajdonít ezeknek az akcióknak, mint a jelen tanulmány teszi.

Ez a szétrendezzettség nyilván egyrészt előny, másrészt pedig inkább hátrány, mert a rendszerré szerveződést és a teleologikus jelleget kérdőjelezi meg. Éppen ezért érdemes felvetni – újra – az ellenállás és az önvédelem kérdését (vö. Shevchenko 2002), és éppen a politikai jelleg alapján tenni különbséget közöttük. A beszélgetések során mindig az volt az érzésem, hogy az emberek a legtöbb esetben lemondtak arról a reményről, hogy a nagypolitika és a makrostruktúra megváltoztatható lenne. A kérdés tehát nem az, hogy ezeket a strukturális feltételeket hogyan lehetne megváltoztatni, hanem inkább az, hogy az adott feltételek között a saját mindennapi életüket hogyan tudják jobbra tenni. Hisz ez pont a cselekvőképességük határainak a felismerését is jelenti, és visszavezet a mindennapok megkonstruálódásának és a mindennapok és a hatalom viszonyának a régi kérdéséhez (Gyáni 1997).¹³

Nem mellékesen ez a probléma felveti az egyéni és közösségi cselekvési keretek kérdését is. Mert miközben teljesen világos, hogy mind a nyelvi-morális eszközök, mind a gazdasági gyakorlatok szintjén a felhasznált technikáknak van közösségi háttere, a tényleges megnyilvánulásaik legtöbbször valójában egyéniak. A politikai jelleget és a távlatosságot pedig ezek is erőteljesen megkérdőjelezzik.¹⁴ Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert úgy tűnik, hogy a különféle rezsimok és különösen a kapitalista piac sok szempontból egyre rejtettebben alakítják az emberek életét, miközben egyre inkább leválnak a mindennapi emberek életéről: „a gazdasági, a politikai és a bürokratikus rendszerek eltávolodtak az életvilágtól és elkezdtek gyarmatosítani azt, a termékek elkezdtek dominálni a termelőket, és az emberek egyre inkább függővé váltak egy olyan gazdasági rendszer működésétől, amely – jobban, mint bármilyen előző gazdaság – saját logikával és dinamikával rendelkezik” (Sayer 2000: 86).

UTÓHANG

A tanulmány elején idézett beszélgetés fordulata, a „holt vidék” inkább egy trópus, amellyel a vidékiség hátrányait tudatosító helyiek a helyzetüket leírhatják. Hisz maga az a fiatalember is, akitől ez a fordulat származik, több olyan erőforráshoz fér hozzá, amelyek lehetővé teszik az adott körülményekhez képest viszonylag élhető élet megszervezését. Számítógépet egy helyi program keretében kaptak, az internetet maga is olcsónak, legalábbis könnyen hozzáférhetőnek tartja, hisz a kábeltévé – amely ezekben a közegekben az életnek nélkülözhetetlen eleme – bérletében amúgy is benne van. Szociális segílyt és gyerekek utáni támogatást is kapnak: *túlélünk, ahogy tudunk... a szociállal, a gyerekpénzzel... amivel lehet.* De külföldi munkára is megy, még ha ezt a munkát nagyon nehéznek is érzi, és beszámol rémálomszerű részletekről is (tanúja volt munkatársai halálának a munkahelyén). Kölcsönökhöz a helyi hálózatokban hozzájut: *nem, nem elég a pénz. Mert adósságaim vannak... nem így a bankban, hanem az üzletben, egy kenyér, egy szalámi, kolbász. (...) Megy ez a rendszer.* Közeli rokonságban áll azzal a roma nővel, aki a

13 Nem mellékes ugyanakkor, hogy miközben a politikai cselekvés határai erősen korlátozottak, aközben a helyi és nem helyi politikai célok elérésében az emberek, esetünkben főleg a szegény romák mobilizálása mégiscsak fontos elem.

14 Amivel nem vitatjuk annak a lehetőségét, hogy adott kontextusokban ezeknek az akcióknak is lehet politikai jelentése (Scott 1996).

maga során már közvetlenül kapcsolódik a helyi román és magyar gazdasági és politikai elithez. És végső soron annak is tudatában van ezen keresztül, hogy ez egyfajta politikai tőkét is jelent: *Igen, voltam szavazni... a politikai a nagynéném* [nevet, és az épp a szobában tartózkodó nő felé tesz egy mozdulatot]. *Itt mi választunk mindent. Nálunk van az erő.*

Érdekes módon ugyanakkor egyfajta nosztalgikus keretben is értelmezi az életét, annak ellenére, hogy a szocializmusról nem lehetnek közvetlen emlékei: *Sokan mondják, hogy Ceaușescu idejében jobb volt. Most nagyon nehéz.*

Ha lehetne típusokat, kategóriákat alkotni, akkor beszélgetőtársam tipikus megjelenítője lehetne a mai vidéki térségekben élő roma és/vagy szegény fiatalságnak, akik keresik, és nehezen találják a helyüket a rendszerben: a munkahely biztonságát nem ismeri, az állami segélyek és a támogatások fontos erőforrások számára, az év közben felhalmozott adósságát a nyári, szezonális munkájával keresett jövedelemből törleszti. Igyekszik megfelelni egyfajta helyi ideálnak, ami az öltözködésben és a lakáskultúrában, internet- és telefonhasználatban, gyereknevelésben mutatkozik meg leginkább. Ehhez olyan tudásokat és gyakorlati tapasztalatokat használ, amelyeket ebben a tanulmányban a *metis* kifejezéssel foglaltam össze. Ennek az eloszlása nyilvánvalóan nem egyenletes. És éppen ezért és ezen felül a korlátozottsága/hatósugara is kérdéses.

*

Nem szabad megfeledkeznünk ugyanakkor egy nyilvánvaló tényről: miközben a terepet járó társadalomtudósként arra a következtetésre jutunk, hogy az emberek végső soron meg tudnak élni, hogy van egyfajta mozgásterük, és nem teljesen eszköztelenek az állami és piaci rezsimekkel szemben, azt azért mégiscsak szem előtt kell tartanunk, hogy a saját életüket nagyon sokszor a depriváció terminusaival beszélik el. Az ehhez való jogot és a szempontok legitimitását pedig nem állhat módunkban megkérdőjelezni.

SZAKIRODALOM

BERDAHL, Daphne

1999 '(N)Ostalgie' for the Present: Memory, Longing and East German Things. *Ethnos* 64: 2. 192–211.

CARTWRIGHT, Andrew

2014. "The Fall and Rise of the State in Rural Romania and Hungary". *Martor* 19: 63–74.

CERTEAU, Michel de

1984 *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley.

CHARI, Sharad and Katherine Verdery

2009 Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism and Ethnography after the Cold War. *Comparative Studies in Society and History* 51: 1, 6–34.

DORONDEL, Ștefan

2016 *Disrupted Landscapes. State, Peasants and the Politics of Land in Postsocialist Romania*. Berghahn Books, New York.

FOUCAULT, Michel

1990 *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

GOG, Sorin

2014 The “New Heavenly Citizenship”: Gypsiness and the Pentecostal Ethno-Politics of Identity In: GIORDANO, Cristiano–RUEGG, Francois–BOSCOBOINIK, Andrea (eds.): *Does East Go West? Anthropological Pathways Through Postsocialism*. LIT Verlag, Berlin, 197–217.

GREGORY, Chris

2012 On Money Debt and Morality: Some Reflections on the Contribution of Economic Anthropology. *Social Anthropology*. Special Issue: The Debt Issue, 20: 4, 380–396.

GYÁNI Gábor

1997 A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* 1997. 1. (http://epa.oszk.hu/00800/00861/00004/1997_r9.html)

HANN, Chris M.

2002 Farewell to the Socialist ‘Other’. In: HANN, Chris (ed.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 1–12.

HERZFELD, Michael

2005 *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*. Routledge, New York and London.

HUMPHREY, Caroline

1991 „Icebergs,” Barter, and the Mafia in Provincial Russia. *Anthropology Today*. 7: 2. 8–13.

KANEFF, Deema

2002 The Shame and Pride of Market Activity: Morality, Identity and Trading in Postsocialist Rural Bulgaria. In: MANDEL, Ruth–HUMPHREY, Caroline (eds.) *Markets and Moralities: Ethnographies of Postsocialism*. Berg, Oxford, 33–51.

KIDECKEL, David

2006 Socialismul din România ca sistem social și cultural. In: *Colectivism și singurătate în satele românești*. Polirom, Iași, 55–73.

KLIGMAN, Gail

1998 *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu’s Romania*. University of California Press, Berkeley.

LI, Tania Murray

2005 Beyond „the State” and Failed Schemes. *American Anthropologist*; 107: 3, 383–394.

MAGYARI-VINCZE Enikő–FEISCHMIDT Margit

1994 A CARITAS és a romániai átmenet. *Replika* 15–16, 63–86.

PLOEG, Jan Douwe van der

2008 *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan, London.

SAYER, Andrew

2000 Moral Economy and Political Economy. *Studies in Political Economy* 61: Spring, 79–103.

SCOTT, James C.

1985 *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, New Haven.

1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 1996. 109–130.

1998 *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven.

SHEVCHENKO, Olga

2002 'In Case of Fire Emergency'. Consumption, Security and the Meaning of Durables in a Transforming Society. *Journal of Consumer Culture*, 2: 2, 147–170.

STEWART, Michael

2002 Deprivation, the Roma and 'the Underclass'. In: HANN, Chris (ed.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 133–155.

SZABÓ Á. Töhötöm

2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2013a *Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. NKI–KJNT, Kolozsvár.

2013b Does the Countryside Still Feed the Country? Producing and Reproducing the Rural in Transylvania. In: Luís Silva, Elisabete Figueiredo (eds.) *Shaping Rural Areas in Europe: Perceptions and Outcomes on the Present and the Future*. GeoJournal Library, vol. 107. 165–180.

2014 Önellátás és piaci integráció: piaci viselkedésformák egy Kis-Küküllő menti településen. *Erdélyi Múzeum*, LXXVI: 1, 1–12.

THELEN, Tatjana

2011 Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism. *Critique of Anthropology*, 31: 1. 43–61.

VÁRADI Monika Mária

2007 Szegénység, kirekesztettség. In: KOVÁCS Éva (szerk.): *Közöségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 69–87.

VERDERY, Katherine

1996a What Was Socialism, and Why Did It Fall? In: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 19–38.

1996b Faith, Hope, and Caritas in the Land of the Pyramids: Romania, 1990 to 1994. In: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 168–203.

1996c A Transition from Socialism to Feudalism? Thoughts on the Postsocialist State. In: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 204–228.

WACQUANT, Loïc

2012 Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism. *Social Anthropology* 20:1. 66–79.